Иккис ба?а

1

Оскуола?а у?рэнэ киирбиппин ама ха?ан умнуомуй? Олорон ааспыт оло?ум биир саамай кэрэ-бэлиэ т?гэнэ этэ.

Т?р??бут алаа?ым Сы?а?алаах, Сыымахтан биэс-алта биэрэстэ да буоллар, оскуоланы к?р? илигим. Буолумуна да±аны, ол миигин, туора алааска б?гэн ??скээбит т?Ікэтэх оону, ким илдьэн к?рд?р??й Онуоха эбии бэйэм да, биир эмэ т?бэлтэ т?бэспит да буолла±ына, барса-кэлсэ сатаабатах ки?и эбитим буолуо...

Билигин оскуола±а киирбит бастакы к?мм?н бэ±э?ээ??и курдук ?йд??б?н. Ыраа?а, сылаа?а ?ч?гэй да к?н ??мм?тэ. Баспыттан атахпар диэри сабыс саІа таІа?ы таІныбытым. Аам саатын сэбин уктар, т??тэ элэйбит кугас, кулун тириитэ суумкатын санныбар кириэстии с?кп?т?нэн, би?игиттэн ар±аа биэрэстэттэн эрэ ордуктаах сиргэ олорор Балыктаах ыалларыга, саІардыы туран эрдэхтэринэ кэлбитим. Онтон ыла Атыыр Тириитэ сайылыкка бииргэ сайылыыр о±олорбун кытта элбэх буолан аргыста?ан барбыппыт.

Урут ??рэммит улахан о±олор мин к?рд?хпунэ, холкуктук тутталлара, ону-маны кэпсэтэллэрэ. СаІа оскуола±а киирээччи бытырыыс курдук кыра о±олор на?аа ??рэн-к?т?н, кинилэр иннилэригэр-кэннилэригэр т??эн айманаллара. Оттон мин эмиэ испэр т??? да улаханнык ??рбутум, долгуйбутум и?ин, дуоспуруннаахтык туттан, кэннилэриттэн испитим. Ону бэлиэтии к?рд?±? буолуо, биир, былырыын кэргэн тахсыбыт эдьиийим Маайыс са±а улахан уІуохтаах, этиргэн кыыс кэлэн, санныбыттан тайанан и?эн

- Бу, Куу?ума мааны уола С??дэр, ??рэнэ бараргыттан ??рбэккин дуу до±оор? Улахан ки?и курдук саІата-иІэтэ суох аргыый хааман и?э±ин? – диэн ыйыппыта. Мин куолубунан, тугу да хап-сабар кыайан булан хардарбакка, к?нн?р? икки ?тт?бэр иІнэІнээн эрэ кэбиспитим. Ону, хата, кыы?ым салгыы ыйыппакка эрэ, мичээрдии-мичээрдии илиибиттэн ылан сиэтэн дэллэриппитэ.

Куула тыаны м?чч? т??эн, ?рэххэ киирбиппит. Мин харахпар туох барыта саІа, кэрэ буолан к?ст?р?. Бэл сыттыын-сымардыын, салгынныын минньийбиккэ, тулалыыр айыл±а от-мас, к?т?р-с??рэр, сир-дойду б?т?нн????рэн-к?т?н ыллыырга-туойарга дылыта. Онно Угдай диэн хас да тумуллаах, то±ойдоох киэІ нэлэмэн, у?ун сы?ыыны ааспыппыт. Мэктиэтигэр илин ба?ыгаркиирэн кэлэрбитин кытта, ар±аа ба?а табах буруотун курдук к?±?р?мт?йэн-тунааран к?ст?р?. Билигин да±аны, сис ортотунаа±ыкыара±асчоІолох алаастан тахсан, ?г?с киьилээх-с???улээх олох киэІ аартыгаркиирэн барбыппын санаатарбын эрэ, ол аан бастаан к?рб?т у?ун, киэІ сы?ыыбын Угдайы ?йд??н кэлэбин...

Бээ-бээ, эмиэ атыІІа аралдьыйан хаалаары гынным. Хайдах этэ о±олоор?

Ээ, с?п!

Сыымах алаас илин сыырын ?І?с гына т??эрбитин кытта, сы?ыы халдьаайытыгар, ?рд?к хоруобуйалаах, урут ха?ан да харахтаабатах с??нэ улахан ыыс-ара±ас дьиэм на?аа киэІ т?нн?ктэринэн дьэргэйэн к?ст?б?тэ. Онно ??рб?пп?н, долгуйбуппун билиІІээІІэ диэри адьас умнубаппын!

Ол ?л?гэр остуоруйа±а кэпсэнэр курдук эриэккэс дьиэ кылаа?ыгар киирэн, кылбачыгас кырааскалаах паартатыгар сырдыкка, ??рэххэ тарды?ар дьолломмутум. Оо, билигин санаатахха ?ч?гэйин, кэрэтин эриэхсит! Бастакы уруок, саІа харандаас, кинигэ, тэтэрээт. Эчи ыраастарын, саІаларын... Бэл диэтэр бэйэлэрэ туспа дьикти сыттаах буолаллара. МаІнайгы сураа?ын тардыы, буукубаны билии. Онтон аа±ар, суруйар буолуу, саІаны, солуну билии, кылаастан кылааска тахсыы. Оттон атын тугу ?г??? саныамый, бы?ата, бэйэтэ ту?унан оло±ум биир дьикти кэрэ лоскуйа.

2

Оскуола±а??рэммит сылларым мин ?йб?р-с?рэхпэр ?г?с да кэрэ-бэлиэ т?гэннэри хаалларбытын хайдах сатаан саа?ылаан биир-биир с?рг?тэн ?йд??м баарай? Бы?ата мин оччолорго паарта±а олорон суруйа, аа±а, суоттуу, учуутал кэпсээнин истэ эрэ ??рэммэтэх эбиппин. Ону та?ынан олох хаамыыта, тулалыыр эйгэ, табаарыстарым бэрт элбэххэ ??рэппиттэр, иппиттэр.

МаІнайгы кылааска ??рэннэ±им к???н, стройдаан о±олор иннилэригэр та?ааран, кы?ыл таІастан кырыллыбыт сулу?у т??спэр тигэн биэрбиттэрэ. Уонна эппиттэрэ:

- Мантан инньэ, Федя, ?кт?б?р??нэк буоллуІ. ?кт??п диэн – сэбиэскэй былаас ??скээбит к?нэ. Кини эйиэхэ к?І?л?, ??р??н?,??рэнэр-??нэр дьолу биэрбитэ. Ол аата Ленин э?эбит сиэнэ, ?кт??б?р ?р?б?л??сс?йэтэ т?р?пп?т о±отобуола±ын. Онон эн, к?рс??-сэмэй майгыгынан, ?ч?гэй ??рэххинэн, ?кт??б?р кыайыытын б?±?рг?т??эр, ?ст??хт?рт?н к?м?ск??

р, ?сс? наада буолар к?н тирээн кэллэ±инэ олоххун, тыыllын да толук биэрэргин кэрэйбэт ки?и буолуохтаахх ын! – диэбиттэрэ.

Ол к?н аргыстарым аара хаалыталаабыттарын кэннэ, дьиэбэр со±ото±ун баран и?эн, хаста да суол кытыытыгар тохтоон, тас соммун нэлэкэйдэнэн сулуспун ?l?н?н к?р?-к?р? имэрийтэлээн ылаттаабытым. Аны аlардас??рэнээччи эрэ буолбакка, ?сс? б?т?н сэбиэскэй былаа?ы б?±?рг?т??эр, к?м?ск??р кыахтаах ки?и буолбуппунан на?аа киэн тутта санаабытым.

Киэ?э а±ам хантан эрэ кэлэн баран сулуспун таба к?р?н:

- Хайа нохоо, бу билигиттэн саллаат буолан бараары т??скэр кы?ыл сулу?у иилинниl дуо? – диэн дьа±арыйыах курдук саlарбытыгар ийэм:

- Аата, бу о±онньорбут да тылласта±аба±ас холу?ун. Ити, бука, о±обор туох эрэ ?ч?гэйин и?ин биэрбиттэрэ буолуо. Хата ыл, кэпсээ эрэ, С??дэр, - диэбитэ. Ону мин то±о биэрбиттэрин, туох диэбиттэрин барытын си?илии кэпсээн биэрбитим.

- Чэ, ити, эппэтэ±им дуо, о±онньоор. Ол и?ин даа, би?иги о±обут к?рс??-сэмэй, ??рэ±эр?ч?гэй буолан ылбыт эбит дии. Ону кэлэн о±ону хомотоору т?l-таl тылла?а сылдьа±ын. Этэргэ дылы сэбиэскэй былаас кэлбэтэ±э буоллар, кинини билигин ким ??рэтиэ этэй? Эмиэ би?иги курдук ханнык эрэ о±оруктаах баайга хамначчыт, кумалаан буолан барарга т?лк?л?н??х этэ. Уонна дьэ, сэбиэскэй былаа?ы то±об?±?рг?т?спэт, к?м?скэспэт буолуой? Мин С??дэрим улаатта±ына, хата кырдьык да с?рдээх к??стээх-уохтаах, ?йд??х-санаалаах ки?и буолан тахсыа±а. О±обор эрэнэбин! – дии-дии, т?б?б?ттэн имэрийбэхтээбитэ. Ону мин хайдах эрэ на?аа ?ч?гэйдик ?йд??н хаалбытым.

3

Иккискэ ??рэнэ сырыттахпына этэ, бада±а, аан бастаан киинэни к?рб?пп?т?н ?йд??б?н. Ол иннинэ хаста да, бэйэбит сахаларбыт суруйааччыларын испиэхтээхтэрин учууталлар, улахан кылаас о±олорун кытта сцена±а оонньуулларын к?р?рб?т. Кинилэр ?кс?н былыргы олох ку?а±анын, хараlатын, баай тойот батталын, ата±астабылын, эргэ олох нь?дь?-балай батталын утары саlа олох охсу?уутун к?рд?р?лл?р?. Эргэ олох сыдьааттара, - кулаактар колхозтары куор±аллыыр, мэ?эйдиир ?лэлэрин саралыыллара.

- Дьэ к?р?l! Ити барыта кырдьык. Би?иги итинник олоххо олорбут дьоммут. Бу э?иги, саlа?йэ к?l?л, дьоллоох оло±ор т?р??н абыраммыт о±олоргут. ?сс??г??? к?р??хх?т, ?ч?гэйгэ, кэрэ±э тиийиэххит турда±а, - диэн кырдьа±астароччотоо±уо±олору ордугургуу санаан, кэпсэтэллэрэ.

Арай биирдэ “хамсыыр киинэ и?эр ???” диэн оскуола±ао±олор омун т?л?н б?±?н?т??эрбиттэрэ. Кырдьык а±ыйах хоноот, биир с????гэр кы?ыл таlас сулустаах, хоро±ор бэргэ?элээх, кыра со±усуlуохтаах ки?и, дьаам аттыгар туох эрэ ылта?ын холбукалары тиэйэн кэлбитэ. О±олор кинини “куппуу, куппуу, уруккута кы?ыл армеец ???” диэн ?р?к?ч?сп?ттэрэ.

Киэ?ээ хараlа буолуута оскуола дьиэ киэl к?р?д??р?гэр тобус толору гына, дьон б?±? мустубута. Били ки?ибит ч?мэчи сырдыгар, туох эрэ сэппэрээтэр курдук к?л???л?рд??х массыынатын кытта ?р ба±айы хасы?ан бодьуустаспыта. Хас да улахан уолаттар, “киинэни эрийэбит” дэ?э-дэ?э босхо киирбиттэрэ. Ол о±олор тугу эрэ солбу?а-солбу?а эрийэн быыгынаппыттара. Би?иги кыра о±олор, “киинэлэрэ диэн онно к?ст?р буолла±а дуу” диэн кинилэри тула ?м??р?сп?пп?т.

- О±олоор, манна мустумаl. Баран, бары миэстэ±итигэр хам-бааччы олортолоol уонна ол к?ст?р маlантаlа?ы к?р?l. Онно сотору дьоннор кэлиэхтэрэ, - диэн, хоро±ор бэргэ?элээх ки?ибит ??ртэлээн ыыппыта.

Сотору буолаат, ки?и хара±а саатар, туох да с?рдээх сырдык уота к?ндээрис гына т?сп?тэ. Улаханныын-кыралыын со?уйуу-?м?р??б?±? буолбуппут. Дьэ, ити, би?иги – Баатара дьоно, электричество уотун аан маlнай к?р??б?т этэ. ?р гыммата±а, ки?ибит тугу эрэ “чылыр” гыннарарын кытта, маlантаlаспытыгар чуолкай ба±айы суруктар дьэргэс гына т?сп?ттэрэ. Улахан кылаас о±олоро сурук уларыйыар тиэрдибэккэ добдугураччы аа±ан испиттэрэ. Онтон тута дьоннор к?ст?тэлээн кэлбиттэрэ. Аны туран олох илэ дьон курдук кэлэллэр-бараллар, айахтара хамсыыллар, саlалара эрэ и?иллибэт. Ол оннугар тугу кэпсэтэллэрэ тугу кэпсэтэллэрэ сургунан кэлэн и?эр эбит этэ.

Ол курдук, аан бастаан “Чапаев” диэн киинэни к?р?н турардаахпыт. Дьэ, с?±??-махтайыы б?±?. Кырдьык да бастаан к?р?рг? дьиктитэ бэрдэ.

4

Н?I?? к???н?гэр, сир харатына этэ. Оскуолабыт ар±аа?тт?гэр сыыр ?рд?гэр турар Дь?лэй ?т?±? диэн иччитэх дьиэлэргэ, уруокпут кэнниттэн элбэх буолан мунньустан мэлдьи сэриилэ?э оонньуур идэлэмиппит. ?т?х хотонноох, ампаардаах уонна оскуолабыт у?аайбатыттан хомуллубут бурдук лаабыска кылааттанан турар буолан, са?а оонньуурга табыгастаа±а.

Обургу уолаттар ?г?стэрэ ким Чапаев буоларын м?кк??эн айдааны тардаллара. Кэнниккинэн бары с?бэлэ?эн ким Чапаев буоларын уочаратынан бы?аараллара. Миигин, м?д??т?I, саlаlа±ыйа±а бэрт диэн, Чапаев оlорбот этилэрэ. Бэйэм да “миигин оlоруI” диэн ха?ан да тылламмат, к?рд?сп?т этим. Наар элбэх саlалаах мин а±ай дэспит уолаттар буолаллара. Ону испэр: “Чапаев ки?иргэс буолбатах, хата кимнээ±эр да сэмэй, толкуйдаах ки?и буолуохтаах. Ону-маны барытын ымпыктаан-чымпыктаан сыаналыыр мындыр ?йд??х ки?и буолан, итиччэ ба?аам армияны хамаандалаан, ?ст??хт?р? кыайан аатырда±а дии. Дэлэ±э да “Тохтоо I, чуумпуруI! Чаппаай дуумайдыыр” – диэхтэрэ дуо?

Ол курдук оонньуу сылдьан биир к?н т?рд?скэ ??рэнэр Вася уол, саа ботуруонун маска баайан буора±ынан эстэр бэстилиэт оlостона±албыт этэ. Бары ону хайгыы, с?±??-махтайыы б?±? буолбуттара.

- Кэбис, о±олоор, бу табыллыбат. Сыы?а туттан сирэйгитин-харахх ытын салатыаххыт, бэйэ±итиндэIнэниэххит. Оонньуу аата оонньуу, эмиэ тугун маннынгай, - диэн мин утарсан к?рб?т?м.

- Ээ па, бу ки?и кус с?рэх эбит.

- Ээ, бэйэтигэр суох буолан, ордук санаабычча этэр, - эIин диэн хомуруйбуттара. Мин онно тута иссибэтэрбин да с?рдээ±ин???ргэммитим. Инньэ гынан саlата суох оонньуулларыттан баран хаалбытым. Ону к?р?н бэстилиэттээх уол саlата:

- ???ргэннэххинэ баран, учууталларга тыллаан биэр. Бэрт ки?и хобулаан хо?уок саахар сиир инигин, - диэн кэннибиттэн ха?ыытыы хаалбыта. Мин кимиэхэ да, тугу да эппэтэ±им. К?нн?р? кинилэри кытта аны оонньообот буолбутум.

А±ыйах хонон баран, “Ар±аа?т?хт??±? оскуола у?аайбатын лаабыстаах т??тэ±э умайан хаалбыт. О±олор сэриилэ?э оонньуу сылдьан буорах уотунан сиэппиттэр”, - диэн сурах и?иллибитэ.

Сотору буолаат, буруйдаах о±олору дь??ллээбиттэрэ. Оскуола о±отун барытын стройдатан баран, ол оонньууга сылдьыбыт кыттыбыт о±олорго?г?стэригэр сэрэтии, улахан буруйдаахтарыгар выговор биэрбиттэрэ. Оттон бэстилиэттээх уолу оскуолаттан у?улбуттара.

Мин онно кэмсиммиппин ха?ан да умнубаппын. Дь??ллэнэ турар о±олордоо±ор ордук кыбыстыбытым, эрэйдэммитим. Васяны а?ыммытым и?ин, тугу да гынар кыах суо±а. Хаарыан дьолтон-??рэхтэн матта±а ити. Арай ?н?р, мин кыраттан ???ргэнэн саlата суох баран хаалбакка, ти?э±эр тиийэ буойсубут, эбэтэр истибэтэхтэринэ ?Iсэн да туран, тохтоппут буолуум, оччотугар бу буруй тахсыа суох этэ диэн хойутаан санаабытым.

Онтон ыла сыы?аны к?р?-к?р?к?рб?т?±?, билэ-билэ билбэтэ±э буолан, туора хаамыы ыар буруй буоларын, ал±а?ы тутатына, дириIии илигинэ к?нн?р?р ордугун ха?ан да умнубаттык ?йд??б?т?м.

5

Биир маннык т?бэлтэ буолбуттаах. Мэнигэ бэрдиттэн Мэлээйкэ диэн хос ааттаммыт Проня Захаров диэн уол баара. Кини тугу – тугу оlорбото±о баара. Уруокка олорон кумаа±ыны ыстыы-ыстыы о±олору тамныыра, паарталарга кистээн б?р?? хайыытын то?утан батары аспыт буолара, иннигэр олорор кыргыттар ?р??лээх баттахтарын холботолоон, эбэтэр паарта ?й?н?р?гэр баайталаан кэби?эрэ. Онтон да ?г?с араас дьээбэлэри, баракаастары оорорунаааан сиппэккин. Ха?ыакка та?ааран к?р?лл?р? да, онтукаларын ойо кырыйан ылбыт буолара, кылаас иннигэр та?ааран туруораллар, син биир истибэт. Хата, ол оннугар эIин араастаан тылын былтаIнатан, о±олору к?ллэртиирэ, уруогу мэ?эйдиирэ. Би?иги уолга на?аа кы?ыйарбыт.

Биирдэ, ??рэнэн б?тэн, оскуолаттан тахсан истэхпинэ, миигин дэлби ??хп?тэ, суустаабыта. Мин тулуйа сатаан баран кы?ыйаммын:

- Мэлээйкэ, эн олустуугун да±аны. Хата ?ч?гэй а±айдык??рэтэ т??эн биэрээйэбин, - диэбитим. Ки?им дьэ до±оор буолан турбат ??? дуо?

- Чээн, бу эн, Ку?а±ан Куу?ума уола, миигин ??рэтэ±ин дуо?Ки?и да к?лэр ээ. Ха?ааIIыттан эн миэхэ учуутал буолбуккуную? – эIин диэн суолу бы?а дэлби суустаабыта.

- Эйиигинньиги кырдьык тылынан ??рэтэр кыаллыбат. Арай ?ч?гэй а±айдык кэ?этэ т??эн биэриэххэ баара. Оччо±о истэр буолуон этэ, - диэн куттаары гыммытым.

- Пахаай, ки?иргэс! Ол эн миигин хантан ситиэххиний, эн ба±ас! Онтон мин оскуола бастыІ бы?ыйабын. Мэ, бу баар, ситэри!- диэн баран сутуругун к?рд?р??т, с??рэн хааплбыта. Мин ?г????йд?? барбакка тута эккирэппитим. К?рэхтэ?иигэ да киирбэтэрбин тэІнээхпин куоттарыам дии санаабат буоларым. Мэлээйкэ муІкыраады?ынан куота с??рб?тэ.

Хаста да сапсыйан кэби?эн баран, тохтоон хаалаары гына – гына ???с - сыра бэрдиттэн, балтараа биэрэстэхолобурдаах сири бы?а эккирэтэн, нэ?иилэ сиппитим.

- Хайа, аны ха?ан да кыргыттары дьиибэлиэм суо±а, кылаа?ым, оскуолам аатын т?? эн бириэм суо±а диэн бигэ тылгын биэрэ±ин дуу, суох дуу диэн туран дибдийэбин. Ки?им туох и?ин иннин биэрбэт. Мин буолла±ына илгиэлииртэн ордук тугу да гыныахпын билбэппин. Урукку ?тт?гэр кими да кытта охсуспатах буоламмын илиим – ата±ым барбат. Уонна к??сп?нэн эрэбил кыайар ки?ибин кырбыы туруохпун с?р?кэтэ да бэрдэ.

Ол курдук ?р ба±айыыаґахтаґа сатаан баран, ыытан кэбиспитим. Анны киґим бэйэтэ кэлэ-кэлэ охсон-тэбэн тобуойдаабытынан барда. Туох иґин олох арахсыбат. Хайдах гыныахпыный, хам баттаан туран бэйэтин курун сμірэн илииларин холбуу тардан кэлгийэн кэбиспитим.

- Дьэ, итинник буолла±ына хайаан да ээххин этитэн баран тэйиэм. Јґіс- іґіскі дылы, - диэт, бэйэм кэтит курбунан салгыы баайан баран, бэйэбэр холбонон баран сμμрэбин.

- Дьэ, оттон хайабыт кыайар эбит. Ээххин этиэххэр диэри соспуппун кубулутуом суо±а! –дии-дии баран ис. Киґим саІардар-саІарбат. Мэлээйкэ ыксаан, саІарар да кыа±а суох буолан иґэрэ. Онтон тыынара мілтіін барбытыгар тохтоон, Мэлээйкэни ыытан кэбиспитим.

Ол да кэнниттэн Мэлээйкэ мэнигэ тохтообото±о.

6

Ити кэнниттэн хас да ый ааспытын кэннэ, учком уопсай мунньа±а буолбута. СаІа оскуола киэІ кірμдμірμгэр μірэнээччилэри барыларын муспуттара. Учууталлар мунньахха эмиэ бааллара. Сцена μрдμгэр туора тардыллыбыт остуолга учком чилиэттэрэ, ону кытта хойуу, хара батта±ын ірі тарааммыта икки аІы арахса сылдьар, сμμґμн аннынан сургучу кірбμт сытыы харахтаах оскуола директора Еремей Максимович Яковлев бэйэтинэн дьаґайсара. Мунньахха хас да боппуруос кірμллμбμтэ:

Бμтэґигинэн μірэхтэригэр куґа±ан мэник о±олору дьμμллээбиттэрэ. Итилэр истэригэр Мэлээйкэ – Проня Захаров эмиэ баарын ійдμμбμн. бииртэн биир о±о тура-тура кини буруйун-айыытын аа±ан, сирэйгэ-харахха анньан, муннукка хаайбыттара. Арай оскуола μрдμнэн бастыІ хоґоон суруйааччы, тугу да билбэтэх-кірбітіх курдук тутта сылдьааччы Ваня Санников оргууй туран:

- Табаарыс μірэнээччилэр уонна ытыктабыллаах учууталлар! Миэхэ тыл биэрбиккит быґыытынан, субу курдук этиэх кэриІнээхпин, - диэн Мэлээйкэни кімμскээн киирэн барбыта. Онуоха мунньах председателэ, μрдμкμ кылаас μірэнээччитэ Петр Попов кыыґыран оло±уттан ойон турбута.

- Табаарыс Санников, тμксμ, бμт, дой±оххун тохтот! Буруйдаа±а сымыйа дуо! Итинник буолла±ына Проня Захаровы ба±ар эн кигэриІ буолуо. Оччо±уна бэйэ±ин дьμμллμіххэ баар этэ, - диэн саба саІарбыта. Мин санаабар кэпсэтиини тохтоторго сіп буолла. Туох аатай, мунньах аайы кини айдаана. Ханнык да миэрэни истибэт. Онон μгμс кэпсэтии наадата суох. Оскуолаттан устан баран, дьыалатын суукка биэриэххэ, онно кірдμннэр. Чэ, куоластыыбыт, - диэн эрдэ±инэ, о±олор быыстарыттан сытыы харахтаах, μрдμкμ кылааска μірэнэр эрээри кыра уІуохтаах Ваня Мучин туран тыл кірдіібμтэ. Міккμір, айдаан кэнниттэн, кылгастык этэригэр кіІμллээбиттэрэ.

- Мин, ити Ваня Санниковтан ураты инники эппит о±олорго барыларыгар сібμлэґэбин. Ол эрээри биири этиэхпин ба±арабын. Биґиги табаарыспыт Проня инники оло±о, кэскилэ быґаарыллар. Кинини биґиги билигин куоластаан оскуолаттан уґулан кэбистэхпитинэ, бу киґигит μірэхтэн матар. Оттон суукка биэрдэхпитинэ хаайыга да барыан сіптііх. Онон мин киниэхэ туґаайан а±ыйах тылы этэбин. Проня, эн, ійдіін кір эрэ, советскай былааґы олохтуурга, гражданскай сэрии дьылларыгар μрμІ бандьыыттары кытта охсуґууга биґиги а±аларбыт, убайдарбыт курдук дьон бу биґиги бμгμІІμ дьоллоох олохпут иґин тыыннарын толук биэрбиттэрэ. Саатар ону кэриэстээбэт эбиккин?! Кинилэр ілін иґэн тиґэх тыллара «Туругурдун Советскай былаас!» диэн буолара μґμ... Ыл, эт эрэ, μірэммэккэ, сайдыбакка советскай былааґы бі±іргітμґμіххэ сіп μґμ дуо? Суох, сатаммат! Бμтμμбэр, хайаабытын да иґин Проня бэйэтин тμмμк тылын истэн баран, ол кэнниттэн куоластыахха диэн мунньахтан кірдіґμμлэхпин! – диэбитэ.

- Сііп, сііп! Саамай сіпкі этэр! – диэн сала иґэ ньиргийэ тµспµтэ. Сорох кыргыттар уйадыйан харахтарын туора-маары соттубуттара. Ол курдук судургутук, киґи ійµгэр тµґэр гына эппитэ.

- Хайа, этэрдээххин дуо? – диэн председатель кытаанахтык ыйыппыта. Онуоха Проня: - Баар, - диэбитинэн аргыый туран кэлбитэ уонна балай да ір турбахтаан баран. – Оттон… Оттон ити… туох… - диэн иґэн кыайан саІарбакка бітін хаалбыта. Саала иґэ бµтµннµµ уу-чуумпу буолбута. Кимнээх эрэ уйадыйан ірі сыІар тыастара иґиллибитэ. Петр Попов кэтэґэ тµґэн баран:

- Чэ, аны хаґан да бэрээдэги кэґиэм суо±а, µчµгэйдик µірэниэм диэн бигэ тылгын биэрэр эрэ буоллаххына, оскуола±а хаалларабыт! Јскітµн анны биирдэ бэрээдэги кэґиэІ, айдааны тардыаІ да, туох да кэпсэтиитэ суох оскуолаттан µµрµллµіІ!

- Икки этии киирбитин быґыытынан куоластыыбыт, - диэбитэ председатель – ким, Захаров Проняны оскуолаттан устан, дьыалатын пролетарскай суукка биэриэххэ диэччилэр ууну! Дьиксиммит Проня уулаах-хаардаах хара±ынан сала иґин эргиччи кірбµтэ. Онтон-мантан а±ыйах илии кµірэІнээбитэ.

- Билигин аныгыскы буруйугар диэри кытаанах сэрэтиинэн оскуола±а хаалларыа±ыІ диэччилэр ууну! – диирин кытта сала иґэ бµтµннµµ суугунуу тµспµтэ. Ону кытта тэІІэ баґаам µгµс илии адаарыс гыммыта.

Онтон бэттэх Проня кырдьык тосту кіммµтэ. Коллектив иитэр кыа±ын, кµµстээ±ин онно сіхпµтµм. кырдьык ол кэнниттэн Проня Захаров биирдэ да дьµµллэммэккэ, сэттис кылааґы бµтэрбитэ. Оскуола бастыІ спортсмена аатырбыта. НіІµі сылыгар комсомолга киирбитэ. Кэлин іссі оройуон µлэґитэ буолан иґэн, армия±а ыІырыллыбыта.

7

Мин Советскай былаас кэмигэр тіріібµт, улааппыт буоламмын баай баттала, ата±астабыла диэни бэйэм эппинэн-хааммынан билбэтэ±им. Арай улахан дьон хана эрэ баран кэлэ-кэлэлэр: «хас эмэ кµнµ быґа утуйбакка кэриэтэ мунньахтаан, баттыгастаах байдар куоластарын быґан кэллибит» дэґэн кэпсэтэллэрин истэрим.

Оччолорго улахан дьон кэпсэтиґиилэригэр саІа былааґы олохтооччулар, сири тэІнээн тµІэтээччилэр, колхоґу тэрийээччилэр ахсааннарыгар Николай Охлопков, Баалкылаах Бµітµр, Петр Захаров – Ласхай, Никифор Афонскай, Константин Захаров, онтон да атын дьон ааттара элбэхтик ахтыллаллара.

Ар±аа Дьоо±ур баайдарын кигиилэринэ, бандьыыт бастаан киириитин са±ана Ґрэх тірдµнэн ааґар дьаам суолугар тоґуйан аатырар бассабыыгы Алексей Пономареву сыыґа-халты ытан куоттарбыттарын, били Баалкылаа±ы ілірбµттэрин уонна бу кэлин, ар±аа Баатара µірэхтээ±э Николай Охлопков диэн учуутал киґини суолга тоґуйан ілірііірµ сылдьыбыттарын туґунан, сири-буору аннынан кэпсээн иґиллэрэ.

Мин кыра эрдэхпиттэн, саас аайы а±абын кытта Тытта±атты диэн алааска андыга хонсор буоларым. А±ам кэнникинэн «саа сыалын кыайан кірбіт буоллум» диэн µксµн миэхэ ыттарара.

Биґиги дугдабыт ар±аа куула±а турара. О±онньор биирдэ сарсыарданан, ніІµі са±а±а µппµт туутун кірі барбыта. Ол са±ана кµн µрдµк сыырдаах илиІІи тыа кэтэ±иттэн саІардыы быган эрэрэ. Биллэ-биллибэт илгийэр тыалтан, собо балык хатырыгын курдук дьирибинии долгуннурар уу кырсын кімµс міґµµрэ іІµнэн дуйдаабыта кірµіххэ дьикти этэ. Тµµнµ быґа а±ыраабатах кэ±э саІатын, эгэлгэ тойуктаах чыычаахтар уґуктан кіхтііхтµк до±уґуоллаабыттара. Чалым ууну курдаттыы µµнэн тахсыбыт чээл кµіх оту быыґынан ыам соболоро эрийэ-буруйа устан сылыбыраґаллара. Балык ыыра, тыа±а, хонууга чыычаахтар ырыалара, кэ±э этэрэ холбоґон, айыл±а биир кэм кірдііх тойугунан кірµлµµ, долгуйа турара. Сірµµн салгын, сибиэґэй мутукчанан оІоґуллубут дурданы курдаттыы сайа охсон киирэрэ…

Кыґал±ата суох кіІµл, дэлэгэй да кэмнэр эбиттэр!… Бэйэм да сааґы, кµн тахсарын олус да ис-испиттэн сібµлµµрµм, дуоґуйа кірірµм. Санаам кінньµірэн ірµµтµн хоґоонунан кэпсэтиэхпин, ырыанан саІарыахпын ба±арарым! Со±отох эрэ буолларбын араас дьиктилэри ійдµµ-саныы, ійбір оІорон кірі, хоґоонунан кэпсэтэ µірэнэрим. Ити о±о биир умнуллубат, ааспат-арахпат кэрэ кэмэ.

Дьэ, ол курдук айыл±а уґуктуутун кэрэхсии олордохпуна, тібім оройун µрдµнэн туох эрэ тыаґа µрдµк мэІэ халлааІІа ірі куугунуу тµспµтэ. Мин дугдабыттан ойон тахсан, ханна да былыта суох кµіх тумарык халлааны кыІастаспытым да, тугу да кірбіті±µм. тура тµґэн баран, дугдабар тіннін киирэрбин кытта эмиэ тыаґаабыта. Ол курдук иккитэ

куугунаан баран, µсµґµгэр халлаан оройугар туох эрэ бытархай харалара таІнары куугунаан тµґэн иґэллэрэ кістµбµттэрэ. Јр буолбата±а, алта уонча µірдээх анды хал±аґата, илин бас атахха ыґыктынан иґэн, ууну кырсынан кітін талыбыраґан кэлэн, биґиги моччууктарбыт быыстарыгар бачымах курдук тµґэн кэбиспиттэрэ.

А±ам µірэппитинэн тµґээт, тібілірі эрэ ууттан нэґииччэ быгар гына тимирэ сылдьыахтаахтарын уонна умсан тахса-тахса тіттірµ-таары устуохтаахтарын билэр этим. Инньэ гынан, чочумча кэтэґэ тµґэн баран, саґаран кістір хохуоралаах атыыр андылар, кµл курдук іІніІх тыґыларын былдьаґан лагла±ай курдук хойуутук булумахтаґан эрдэхтэринэ, а±ам кэтириинискэй доруобунан анныларынан со±ус тµірэ кірін бараммын, тардан кэбиспитим. Сонно тута ыстанан туран, бэйэ-бэйэлэрин кытта мэґэйдэґэ-мэґэйдэґэ саІардыы кітін лаґыгыраґан эрдэхтэринэ, уон иккилээх икки уостаахпынан иннилэрин диэки кµійэ кірі-кірі утуу-субуу тілµтэ тардыталаабытым. Кэнники уоскуйан баран кірбµтµм мончуугум иґэ ілбµт уонна сатыы андыларынан хараарыІнас буолбут этэ. Ол икки ардыгар бэйэм биир уостаах субуйааІкабынан ылан µіс диэки уста сатыыр сатыыларбын биир-биир ытан чоллур±аппытым. Ити бириэмэ±э атын дугдалар диэки саалар тыастара эмиэ хойдубута, биир кэм тэллэ±и тэбээн эрэр курдук битигирэс буолан эрэрэ. Мин арааґа тыґыларын табыталаабыт быыыылаа±ым, тыынан киирэн сатыыларбын эккирэтиґэ сырыттахпына, хас да атыыр андылар кэлэ-кэлэлэр кірдірбµтµнэн туран аттыбар тµґµтэлээн биэртэлээбиттэрин умсарыта ытыалаан ылаттаабытым.

Ити курдук сµµрбэттэн тахса андыны охторбут этим. Атын да дугдалар сааґыттара бары кэриэтэ, матыспат курдук хастыыга да тикситэлээбиттэрэ. Ол µіртэн биир да анды тыыннаах ордон барбата±а дэґэллэрэ.

Сааґыттар сарсыарда дьиэлэригэр тахсан иґэн, миэхэ бэркэ диэн махтаммыттара. А±ам кэлэн булпун, дугдатын биир гына тэлгэппитэ.

- О±ом, Сµідэрим, эґэІ курдук µчµгэй сааґыт буолсугун!... Дьэ, кір, бу µчµгэйин! Дьэ, кір, бу – булт, - диэмэхтээбитэ. – Кір эрэ, Сµідэр, эн эґэІ Масха Сомсуун улуу ытааччы эбитэ µґµ. Былыр эдэр эрдэ±инэ, аатырар Байбал кинээскэ сааґытынан сылдьыбыта дэґэллэрэ. Дьэ, ол остуоруйата маннык. Салгыы кэпсээн киирэн барбыта: - Оччолорго, ол улуу дьаалы, ити билигин уІуо±а эрэ ордон хаалбыт, µрэх халдьаайытынаа±ы іті±ір байан-тотон, туолан-туругуран аххан олорбута эбитэ µґµ.

Биирдэ саас, харалдьык тахсыытын са±ана киэґэлик илинтэн ар±аа диэки µрэ±и батыґа, а±ыс хоІор хаас таІнары ыґыктан, кынаттарын кыптыыйдыы туттан ааспыттар. Ону тµбэґэ тµґэн кірін турбут тойон: - Нохоо, Масхаа! Кірін туруоІ дуо, саа±ын ылан барыаххын! – диэбитигэр, уол, булчут идэлээх киґи µірµµтµн кытта, бу кµґµІІµттэн ыла быґа эстибэккэ турбут биир буулдьалаах бинтиэпкэ саатын ылан, аІар муостаах ала о±уґун ойо±олоон, хаастар намтаан барбыт Угдай диэн сирдэрин диэки хаамтара турбут. Кинээс дьиэтигэр киирэн, кэтэ±ириин сымна±ас сыттыктаах киэІ оронугар кэтэ±иттэн тардыстан сыппыт. Онтон ій булан хамначчыт уолаттарынан таґааран иґиллэппит.

- Хайа, хаста ытта! –диэн хаґыытаабытыгар хамначчыт уол муІнаах кутталыттан:

- А±ыста тыаґаата, - диэн айахтаппыт.

- Чэ, оччо±о ыл, олоруохху дуо, маІнайгы булт малааґынын тэрийэ охсуІ. Эттэ-аста киллэрэн, µлтµ сынньан буґаран іріґіліін кэбиґиІ. Ол, µрдµк таІара соруйан миэхэ±э ілµµлээн ыытта±а дии. Уолум Масха сыыґа туттубата±а буолуо! – диэн кµі-дьаа буолбут. µлэґиттэр муІнаахтар уірэн-кітін ас астаан, кµіс буґаран µлµм-салым буолбуттар. Јр-ітір буолбатах, Масхалара кырдьык, хоІор хаастары моонньуларыттан холбуу баайа-баайа, о±уґун икки іттµгэр бэрэмэдэйдии быра±ан, бу лаґыгыратан тиийэн кэлбит. Мэктиэтигэр хаастар ыыс-ара±ас атахтара хааргa соґуллан иґэллэрэ µґµ. Оннук улахан эбиттэр. Масха бэйэтэ да, оччо бултуйбут киґи, µірэн-кітін мычаарыйыы бі±і буолбут. Хамначчыттар кинини таґырдьа кірсіит:

- Оо, ол иґин даа, уолбутугар байанай барахсан биэрээхтээбит. Дьэ, нохоо, тойонуІ µірдэ-кітті, малааґын бэлэмнэттэ. Ама итилэргиттэн биирдэстэрин эмэ бэйэ±эр биэрэн ыытар ини, - дэспиттэр. Итиэннэ булдун хас да эр бэртэрэ кіті±ін киллэрэн, тойон иннигэр іріґілµµ кутан биэрбиттэр.

Масха Сомсуун бэйэтэ «кырдьык да, тойонум ба±ар булпуттан биирин эмэ бэрсэн о±олорбун, ойохпун таґааран µірдэр инибин» диэн тоІхоІнуу-тоІхоІнуу:

- Тойонуом, Баай байанай тойон эґэбит бу эйиэхэ анаан уґун илиитин уунна, булпун харай, - диэбит.

- Дьэ, бу сіп. Бэйэлээтэр-бэйэм уолум, бэргэн сааґытым, ыл эрэ, бар дьон кірµµтµгэр уірдэ-кітµтэ со±ус тэлгэтэн, тэнитэн кірдір эрэ, - диэн киґи эрэ буоллар µірэн мичик аллайбыт. Таґынаа±ы µрµІ дьиэлэргэ кэлэн хонон-іріін сытар, туора улус баайдарын, тойотторун барыларын ыІыртаан киллэртээбит. Мустубут дьон сі±µµ-махтайыы бі±і

буолбуттар. Кэмниэ-кэнэ±эс, кинээс бэйэтэ ыадастан туран, кэрийэ хаама сылдьан хотой тібіліх торуоскатынан ырыІалаан аа±ан кірбµт, итиэннэ хана-сиинэ уларыйан, дьэбидис гыммыт.

- Хайа, нохоо, сэттиэлэр эрэ буолбат дуо! Биирдэстэрин хана гынныІ? – диэн иІиэттибит. Масха соґуйан хаалан туох да диэн билбэккэ, саІата суох біті бэрдэрэн, биир сиргэ тэпсэІнии турбут.

- Ханна гынныІ диибин буолбат дуо, дьабыан! То±о саІарбаккын? – диэн іссі кµµскэ бардьыгынаабыт. Хомолтотуттан хара±ын уута кµімэйин бµілµµ тµспµт Масха эрэйдээх, нэґиилэ саІа таґааран:

- Тойонуом, барбыта… - диэхтээбит.

- СымыйаІ, сыакаар! А±ыста ыппыт µґµгµн буолбат дуо?

- Биири сыыґа туттан… - диэн эрдэ±инэ.

- Ол, икки илииІтакыйа тардаары, то±о биирин сыыґан куоттардыІ. АлбыныІ буолуо. А±ал, кірдір буулдьа±ын.

- Тойонуом, биир буулдьабын ыксаан хаарга тілі тутан баран, кыайан булбата±ым, итэ±эй! – диэн Масха муІнаах кірдіґі сатаабыт.

- СымыйаІ, інµгэс! Миигиттэн хонньолоон, харахтаах µіннэргин таґааран харыаран іліріірµгµн биир хааскын куула тыа±а таґааран кистээн баран киирэн тура±ын буолбат дуо, тµікµн! Бар, киэр буол. Икки харахпар кістµмэ! – диэн µµрэн таґаарбыт.

Кір, ол курдук баттыгастаах, бардам кµтµр эбитэ µґµ. Истэн турбут дьон бары соґуйан «ах» гына тµспµттэр. Ол да буоллар биир да киґи «сыыґа гынныІ» диэн утары этэр суох буолбут. Куттаналлара, ча±ыйаллара оччо. Јлірді±µнэ да кіІµлэ буолла±а дии. Оччолорго бу сэттэ кіс усталаах киэІ Тиэрэ µрэ±э барыта кини бас билиитигэр эбитэ µґµ. Икки Баатара турара-турбата бµтµннµµ кини сµіґµтµн-аґын кірін-харайан, отун оттоон тахсаллара µґµ. Оннук киґини ким утары кірµій, міккµґµій?

Ол оннук ааспыт. Арай Масха муІнаах онтон бэттэх хомойон-хоргутан, байанайа хаІнан, биир да тылбыйар кынаттаа±ы, сµµрэр атахтаа±ы, кімµс хатырыктаа±ы бултаабат буолан хаалбыта µґµ, - диэн а±ам кэпсээнин бµтэрбитэ.

8

Итиччэ ?л?гэрдээх сайдыыта суох хараІа олохтоох би?иги у?ук, ыраах Сахабыт сиригэр хата хайдах Сэбиэскэй былаас олохтоммута буолла?…диэн хойуккааІІа диэри соччо бу диэн ?ч?гэйдик арааран ?йд??б?т этим.Уруокка син ??рэтэр, учууталбыт бы?ааран кэпсиирин истэр, бэйэм да±аныаа±ан билэр курдук сананарым да, бэрт тутах бы?аарыылаах бы?ыылаа±ым. К?нн?р??лэ?ит норуот ?р? туран, ыраахтаа±ы былаа?ын суулларан, сэбиэскэй былаа?ы олохтообуттар. Кэлин гражданскай сэриигээмиэ ис-тас ?ст??хт?р? хоппуттар. Би?иги Сахабыт сиригэр ?р?І бандьыыттары самнарбыттар, диэн уопсай ?йд?б?ллээх буоларым.

Оттон ол охсу?уу хайдах са±аланан, сал±анан, дьон ?й?гэр-санаатыгар иІэн, т??? у?уннук ??скээн соччо ымпыктаан-чымпыктаан бы?ааран билбэт этим.

Биирдэ би?иги бэ?искэ дуу, алтыска дуу ??рэнэ сырыттахпытына, биир ар±аа Баатара уола Ленин маІнайгы “Искратын” саамай бастакы н??мэрин дьииІнээх экземплярын булан а±албыта. Учууталбыт со?уйуу б?±?н? со?уйбута. ?рд?гэр т??эн кырдьыктамматах курдук эргим-ургум тутан, аа±ан сирийэн к?р?н баран :

- Бу маны хантан, хайдах буллуІ. Эбэтэр кимиэнэй, кимтэн уларыстыІ дуу? – диэн ?р?т -???э ыйыталаспыта.

- Ээ, дьонум ханнык эрэ эргэ ?т?хт?н, кинигэ быы?ыттан булбуттар. Кимиэнин билбэттэр, - диэн соччо суолта биэрбэтэх курдук хоруйдаабыта уол.

Бэрт элбэх ыйытала?ыы, ирдэ?ии кэнниттэн, соторутаа±ыта?лб?т учуутал Николай Охлопков киэнэ ини. Урут куоракка ??рэнэ сылдьан ханнык эрэ политсыылынайдартан ылбыта буолуо. Эбэтэр, мантан чугас икки биэрэстэлээх сиргэ баар ?р?І??т диэн сайылык халдьаайытыгар, революция иннинэ биир судаарыскай кэлэн олорбута ???. Ба±ар ол ки?и со±урууттан сибээстээх большевик буолуо. Онон бу киниэнэ буолуон эмиэ с?пт??х диэн т?м?ккэ кэлбиппит.

Онтон сылтаан учууталбыт ол ха?ыат 1900 сыллаахха Германия сиригэр Лейпциг куоракка бэрт а±ыйах экземплярынан тахсыбытын, Ленин бэйэтэ редакциялаабытын, бу ха?ыат би?иги коммунистическай большевик партиябытын т?р?тт??р, тэрийэр суолталаммытын, онтон сылтаан Октябрьскай революция кыайбытын ту?унан бэрт ?г??? кэпсээбитэ.

Кини ол ха?ыаты оччотоо±уга кыраныысса та?ыттан Россия±аа±алантар±атаркытаана±ын, туттуллубут ки?и ?р сылларга хаайыыга,

хаартыска±абарыахтаа±ын?рд?нэн ?г?с большевиктар олохторун толук ууран туран, чымыдааннарын хос т?гэ±эр уган, кинигэ ха±ын и?игэр килиэйдээн, онноо±ор сэлиэччиктэрин биэтэ?игэр тигэн а±алантар±аталларын ту?унан сэ?эргээбитин, би?иги бары на?аа кэрэхсээбиппит. Дэлэ±эда±аны – Ленин “Искра” ха?ыат баттаммыт норуоттар ?йд?р?гэр кыымы сахпыта, кэлин кутаа±а кубулуйан, ыраахтаа±ы б?р?ст??л?н ?лт? салаан к?l?л, дьоллоох оло±у к?ндээрдибитэ” диэн этиэ дуо?!

Онтон ыла мин Ленин, атын да революционердар тустарынан кинигэлэри на?аа хасы?ан, таттаран аа±ар?гэстэммитим. Ол аайы хара±ым эбии а?ылларга, ?й?м – санаам эбии дьай±арарга дылы буолан испитэ. Ити, оччотоо±у революционнай ?й-санаа киинэ буолбут “Искра” ха?ыат маlнайгы н??мэрэ хайдах-хайдах айаннаан, кимтэн кимиэхэ тиксэн, т??? ки?и ?й?н-санаатын сырдатан, хара±ын а?ан бу, би?иги у?ук, ыраах Сахабыт сиригэр тиийэн кэлбитин сыаналаан, толкуйдаан к?р?р буолбутум. Итиэннэ бу, “Искра” ха?ыат н??мэрэ, оччотоо±у им-балай хараlаны, саlардыы сырдаппытынан тахсан эрэр к?l?л к?н?н сардаlатын биир ута±а эбитин билбитим. Атыннык эттэххэ кини Саха сиригэр кэлэн кыа±а хатаммыт кыым курдук, кытыастар кутааны кытыа?ыннарбыт, кыра-дьадаlы дьону кы?ал±аттан быы?аабыт, кыайыыга сирдээбит кы?ыл былаахтара буолбут эбит ээ, - диэн бы?аарыыга кэлбитим.

9

Кырдьык да мин оскуола±а??рэммит сылларым олорон ааспыт оло±ум саамай кэрэ-бэлиэ к?ннэрэ эбиттэр! Ити курдук к?нтэн – к?н саlаттан – саlа±а??рэнэн, солунтан – солуну билэн-к?р?н и?эрим. Бары-барыта хара±ым ортотугар уларыйан, сайдан, чэчирээн барбыта. Со±отох бэйэбит ??рэнэр оскуолабыт а±ыйах сыл и?игэр ки?и билбэт гына кубулуйбута. Аан бастаан 1922-23 сыллаах ??рэх дьылыгар сыымахтан 9 биэрэстэлээх К?рд?гэн алааска, Кытарба кулаак дьиэтигэр а?ыллыбыт. 1925 сыллаахха Сыымах куулаатынаа±ы Эбэ диэн алаас илин ба?ыгар Петр Иванович Захаров дьиэтигэр к???н кэлбит. Оттон 1927 сылга дьэ аан бастаан Сыымахха икки кылаастаах оскуола саlа дьиэтэ тутуллан б?пп?т. Ол мин ??рэнэ киирэрбэр т??рт, онтон сотору буолаат, сэттэ кылаастаммыта. Инньэ гынан би?иги кыра кылаастар ар±ааттан к???р?н а±алыллыбыт Кытарба кулаак дьиэтигэр ??рэнэрбит. Онтубут кыара±ас буолан, 1932-33 сыллардаахха ити оскуола уlа?тт?гэр саlа оскуола улахан дьиэтин туппуттара. Били кулаак дьиэтин улахан кылаас о±олоро ма?ы у?анар мастарыскыайдара оlорбуттара. ?сс? кэлин 1935 сыллаах кы?ын, оскуола±а эбии сал±аа?ын туппуттара.

Оччолорго ?рд?к? кылаас о±олоро хойутаан оскуола±а киирбит буоланнар, улахан дьон буолаллара. Кинилэр оскуола тутуутугар субуотунньук, баскы?ыанньык оlоронс?рдээ±ин к?м?л???лл?р?. Ити ?лэлэргэ би?иги кыра кылаастар о±олоро илии-атах буоларбыт.

Ити курдук сылтан сыл аа?ан испитэ. Улахан о±олор оскуолаларын, сэттэ кылаа?ы б?тэрэн, салгыы ??рэнэ барбыттара. Сорохтор колхоз, нэ?илиэк ?лэтигэр хаалыталаабыттара. Хас сыл ахсын би?иги урукку кыралар улаатан, кылаастарбытын б?тэрэн, ?рд?к? кылаас ??рэнээччилэрэ аатыран испиппит.

Мин кэнникинэн, сылдьар сирим ыраа±а, онуоха эбии а±ам ыарытыйан, дьиэбэр тиийэн уруок кэнниттэн от-мас тиэнэр,кырдьа±ас ийэбэр к?м?л???р буоламмын ??рэхпэр киэптэтэрим. Инньэ гынан комсомолга кииириэхпин на?аа ба±арар эрээри, “бээ, э?иил ??рэхпин тупсара т??эн баран сайабылыанньа биэрэн к?р??м” диэн туттуна сылдьыбытым.

10

К???нэтэ. 1935 сыллаахха, алтыска??рэнэсырыттахпына, Майаттан биир нуучча вра?а тахсыбыта. ??рэнээччилэр доруобуйаларын бэрэбиэркэлиир ??? дэспиттэрэ. Онуоха диэри би?иги ??рэнээччилэри бэрэбиэркэлиир диэн тугун билбэт буоларбыт. Ол, ба?ар, би?иги дойдубутугар эмп ?лэ?иттэрэ суохтарыттан эбитэ буолуо. Оччолорго са?ардыы медпункт, балыы?а дьиэлэрэ тутуллуохтаахтар ??? дэ?эн с?пс?г?нэ?эн эрэр кэмнэрэ этэ. Онон бэйэм чаа?ым биирдэ да эмчиккэ к?рд?р?н к?р? илигим. Арай Б?тэйдээхтэн дуу, Т??? л?ттэн дуу дьыл баhыгар-ата?ар хам-т?м биэлсэр кэлэн ааhар буолара да, наар ыалдьар дьону к?р?р, эмтиир сурахтаа?а.

??рэнэ олорор о?олору кылаастан уруок бириэмэтигэр, уол-кыыс диэн хастыы да гына-гына, тус-ту?унан б?л???нэн ы?ыртаан та?аартыыллара. К?р??н? кыра кылаастартан са?алаан, би?иэхэ ???с к?ннэригэр кэлбиттэрэ. Мин иккис уруок бириэмэтигэр т?бэспитим.

Ма?ан халааттаах эдэркээн ба?айы нуучча уола миигин бэрт у?уннук эргитэн-урбатан хос-хос и?иллээбитэ. «Урут сэбиргэхтэтэ сылдьыбыты? дуо?»—диэн ыйыппыта.

— Суох,— диэн бы?аччы хоруйдаабытым. Онтон эмиэ тарба?ын т?б?т?нэн т??сп?н, к?хс?б?н то?суйбахтаабыта, туруупкатынан эргитэ сылдьан и?иллээбитэ. Итиэннэ дьэ тохтоон, дири? ?л?гэрдик ???э тыынаат, сылайбыт дуу, санаата т?спут дуу ки?илии, илиилэрин аллара ы?ыктан, чочумча са?ата суох умса к?р?н турбахтаабыта. Ол кэннэ к?п-к??х харахтарынан миигин а?ыммыттыы одуула?а-одуула?а:

— Ты?а? кусаган. ??рэнии наадата суок,—диэбитэ.

Мин, истибиппин эрэммэккэ, «ах» гына т?сп?т?м.

— Хайдах наадата суох? Суох, кэбис, сатаммат! — диэн булгуччу утарарбын биллэрэн, т?б?б?н бы?а илгистибитим.

— Понимаю, понимаю... но все равно к???ллээтэ суок. Туберкулезным в школу нель?я! —диэбитэ вра?ым ?сс? кытаанахтык.

«Бу ?л?гэри. С?т?лт?н ?т??рб?т баара биллибэт. Ама ?л??м дуо?»—диэн санааттан с?рэ?им м???л гыммыта. Хайдах эрэ у?уо?ум босхо баран, тымныы к?л???н саба т?сп?тэ. Ону бэлиэтии к?рб?тэ бы?ыылаа?а, нууччам кэлэн, мичээрдии-мичээрдии, санныбыттан таптайбыта.

— Куттанымаа, ?ч?гэйдик а?ыы-а?ыы, салгы??а сырыттаххына уонна фи?ическэй ?лэни ?лэлээтэххинэ ааҺыа,— диэбитэ.

Хайыахпыный, ???с уруокпар ситэ олорбокко суумкабын ылан, кылаа?ым о?олоро б?т?нн?? к?р?н олордохторуна, тахсан барарбар тиийбитим. Аны манна эргиллибэппин диэн санаатахпына, с?рэ?им ытырбахтыыра, т?б?м диэн ды? курдук, тобугум бэйэбин уйбакка салыбырыыр. Туох да диэн бырастыыла?ар тылы булан этэр кыах суох буолбута. Бэлэспэр туох эрэ кытаанах м?к?ч?ктэр кэлэн б??л?? ту?эн кэбиспиттэрэ. Бэйэтэ да со?уччута бэрдэ. Маа?ын сарсыардаа??а диэри туох да кы?ал?ата суох ??рэ-к?т?, оонньуу-к?р?л?? сылдьыбыт бэйэм эмискэ урут хаҺан да ??йбэтэх-ахтыбатах бы?ыыбар т?бэспитим. Эчи ки?и да т?птээн-таптаан кырдьыктаныа суо?ун курдук этэ...

Кумаа?ыбын хомуйа сырыттахпына, о?олор бэйэлэрин икки ардыларыгар тугу эрэ кэпсэтэн сибигинэ?эллэрэ. Сэрэйдэххэ, миигин а?ынан эрдэхтэрэ диэн ?йд??б?т?м. Мин ки?и а?ынарын ?л?рд?? абаа?ы к?р?р?м. Онон ???ргэнэн, ?ч???н, хата арыый холкутуу бы?ыытыйбытым. Учууталым, о?олортон са?а истэн, с?рдээ?ин со?уйбута, мух-мах буолбута. Кини да туох диэй, кэмниэ-кэнэ?эс паарталары быы?ынан аан диэки баран эрдэхпинэ:

— Федя, саатар б?г?н тилэри ??рэнэн барыа эбиккин...— диэбитэ. Онтон мин эбии уйадыйбытым. О?олорбун, ??рэммит кылааспын ти?эх т?г?л ?сс? биирдэ эргиччи к?р??х санаам баара да, кыаллыбата?а. Учууталбар, о?олорго ба?ыыба да, быра?аай да диэн этэр мэлигир, са?ата суох, ата?ым тыа?а сырдыр?аан, тахсан барбытым. Кылаа?ым аанын кэннибинэн сабан баран, чочумча хам баттаан туран, тыын ылбытым. Ол кэннэ бокуойа суох та?ырдьаны былдьаспытым.

Сыымах илин ба?ынаа?ы сыыры ?р? с??рэн тахсан эрэ баран ?йд?н?н, нэ?иилэ тохтоон эргиллэн, а?ылаан б?т??хт??-б?т??хт??, уу-хаар баспыт харахпынан, биэс сылтан ордук кэм?э ??рэммит, ?г??? билбит, хара?ым а?ыллыбыт хаарыаннаах оскуолабын одуулаан к?р?н турбутум. Онно с?рэ?им м?хс?б?т?н, дууйам ытаабытын эриэхсит! Т???л??х к?рд??х к?ннэр, ?т?? чаастар хаалбыттара буолуой?! ??рэхтээх ки?и буолан ?рд?ккэ ыттыам, ?т???э тарды?ыам диэбит ба?а санаам, сырдык эрэлим ол к?ст?р килбэспит т?нн?ктэрдээх киэ?, ыраас сандаарыспыт са?а дьиэлэрдээх оскуолам барахса??а хаалла?а. То?о маннык буолла, маныаха ким буруйдаа?ый диэх курдук санаалар элэ?нэ?эллэрэ да, ханнык да с?пт??х эппиэти, харданы булар кыахсуо?а. Барыта к??рэ-ла?кы, ??дэн-та?аан буолан буккуллан бара турара. Т??л диэ?и илэ, илэ диэ?и т??л курдуга. Оннук ыарахан к?н? мин ?сс? т?р??н баран к?рс? илигим.

Аара баран и?эн дуу?ам моруу буолара, с?рэ?им ыарыылаахтык н??л?йэрэ, тиийэн дьоммор оскуолаттан у?уллубуппун, аны ??рэммэт буолбуппун хайдах сатаан этиэх бэйэккэбиний диэн саныы-саныы, мэй-тэйбарарым. Мин санаабын батыспыттыы, чэки курус, к?????? куҺа?ан, ха?ыс да к?н ??мм?т этэ. Хаппыт сэбирдэхтэр к?т?лл?р?, хахсаат тыал тыаны куугунатара, тымныы тыына сирэйбэр биллэрэ. Ханна эрэ киргил ытыыра, хара суор ха?ыытаан ааҺара и?иллэрэ.

11

Ханан-ханан эргийэн, тіґі уґуннук айаннаан дьиэбэр тиийбитим буолла. Арай дьоммор биллэрбэтэх киґи диэн санаалаа±ым. Ол иґин туох да буолбата±ын курдук тутта сатаан дьиэбэр киирбитим. Ол эрээри ийэ сµрэ±э эндэппэтэ±э:

- Хайа, тукаам, Сµідээр, бу туох буолан кэллиІ? ЫарыйдыІ дуу, тугуй? – дии тоґуйбута. Ити уруккуттан истэр судургу тылларым, ол мµнµµтэ±э мин аймаммыт

санаабар сµрэ±им сиикэй бааґын таарыйар курдук иґиллибиттэрэ. Инньэ гынан холкутуу сатыы-сатыы ийэбэр хоруйдаабытым:

- Ыарыйдым, ыарыйдым! Аны эн доппуруостууруI итэ±эс эбит дии? – диэн іс-са±а буолбутум. Оттон ийэм муIнаах, ол куруубай тыллартан іґµргэнэн, мі±і кэлэрин оннугар, сэрэ±э суо±уттан туох эрэ улахан ал±аґы оIорбут киґилии, ах баран хаалаахтаабыта. Ыйытыахтаа±ар ыйыппатах киґи курдук кирик-хорук туттан, саIата суох остуолга аґын тардан букунаспыта. Итиэннэ «кэлэн аґаа», - диэн ыIырыан толлубуттуу, хара±ын кырыытынан мин диэки кистии-саба кірі-кірі саIата суос со±ото±ун олорон, бµлµµґэлээх итии чэйин иґэн сыпсырыйбахтаабыта.

Кэнникинэн тулуйбата быґыылаах, бэйэтин кытта бэйэтэ кэпсэтэрдии:

- БалтыI Дьэбдьиэ убайыI аахха Дьігµірдээххэ оонньуу барбыта. А±аI бµгµн арыый кэIээтим диэн тэґийиминэ, ітi±µн са±атынаа±ы сохсотун сэлбийэ тахсыбыта сотору буолла, - диэн ботугураабыта… Ону мин уIа орорIо, ула±а диэки хайыґа сытан истэ-истэ «аата бу, мин оскуолаттан сыыллыбыппар кини буруйдаа±ар диэри, ийэм эрэйдээххэ эмиэ то±о кыыґыра сыттамый? Бэйэтэ да а±абын ыарыылаан, кыра балтыбын кытта бодьуустаґан утуйбакка да кэриэтэ умса-тінні тµґэсылдьар киґини хомотоорубун. Хайа, сµіґµтэ-аґа, дьиэтин µлэтэ-хамнаґа тіґілііх буолуой?» - диэн ис-испиттэн аґынан, хата бэйэбиттэн бэйэм кыбыстан кэлбитим. «Бээ, кэбис, аны мин кырдьык ыалдьан уґуллубуппун биллэ±инэ эбии иэдэйиэ±э. Соччо туох да улахан буолбата±ын курдук туттуохха. Уонна кэнники арыый нам-нум буолбуттарын кэннэ, улааттым, сіптіі±µн µірэнним, а±ам буолла±ына кырдьан, ыалдьан µлэни кыайбат буолла, уонна эчи оскуолам да ыраа±а эIинэ бэрт. Онон тохтоон колхозка µлэлииргэ быґаарынным» диэн кэпсиргэ быґаарыммытым.

Мин остуолга кини соруура суох, бэйэм аґыы кэлбиппиттэн, ийэм эрэйдээх сирэйэ-хараIа тута биллэрдик сэргэхсийэ тµґээхтээбитэ. Ийэлэр… ийэлэр диэн барахсаттар, хайдахтаах кэрэ, истиI дьонноруй! О±о µірдэ±инэ µірэн, о±о хомойдо±уна хомойон. Ону биґиги о±олор ардыгар ійдіібіккі эбии антах тµґэн, атаахтаан кинилэр уйар±аабыт сµрэхтэрин хамсатарбыт баара ээ!

Мин тірдµттэн да а±ыйах саIалаах киґи, кэлин улаатта±ым аайы дьиэбэр олох кэпсэппэт кэриэтэ буолан иґэрим. Ол да буоллар ийэм ис санаатын эндэппэккэ билэрим. Кини да миигин тута ійдµµр буолара. Ийэм биґиги харахпытынан, тутта сылдьарбытынан хата, кимнээ±эр да ордук кэпсэтэр, ійдіґір курдук сананарбыт. Ол да сырыыга оннук буолбута.

Ити курдук хас да хонук ааспытын кэннэ биирдэ киэґэ аґыы олорон дьоммор дьэ быґааран кэпсээбитим. А±ам истэн баран тугу да диэбэтэ±э. Кини дьиэтигэр эмиэ олох а±ыйах саIалаах киґи этэ. Хата, ол оннугар сайын µлэ±э-хамнаска сылдьан омур±анныы олорон, эбэтэр айаннаан иґэн аара, арааґы барытын ар±аран кэпсиир идэлээ±э. Ийэм да соччо хомойбото±о.

- Сіпкі этэ±ин, кырдьык да улааттыI. Колхозтаахтар µлэлээн-хамсаан, от-бурдук бі±інµ хомуйан, эт-арыы бі±інµ µллэстэн ахан эрэллэр. Арай биґиги эрэ кірі матаары гынныбыт. Хайа уонна урукку буолбатах, до±оор, кіліліpі, массыыналара да µксэ, кіхтірі-нэмнэрэ да бэрт. Киґи эрэ кі±µйµін курдук. Онон уурайбытыI да син. Ба±ар биэлсэр ал±аґаабыта буолуо. Бэйэтэ да эдэрэ бэрт диэбэккин дуо? Сітіл буолбут киґи диэн атын буолааччы. Сорох эн сітіллін эрэргин истэ да илик. Эн µірэххэр ыраах сиртэн сылдьан µірэнэргин истэн, соруйан эйиэхэ эппит буолуон эмиэ сіп,- ийэм бэйэтэ хайдах ійдµµрµнэн быґа тосхойон быґаара олорбута. Ону мин, бэйэм тугум да бобо-хайа тутан ыалдьыбатын иґин, уонна кыра эрдэхпиттэн ийэбин итэ±эйэ, эрэнэ µірэммит буоламмын, оччотоо±у о±олуу кэнэн санаабар, кырдьыктана быґыытыйбытым. Кини хаґан да, тугу да сымыйалаабат, барыта кырдьыгы эрэ этэр буолара. Олох-дьаґах, µлэ-хамнас, дьон-сэргэ тустарынан тугу эппитэ саIарбыта барыта, кэлин кырдьык буолан тахсара. Онон арааґа ааспытын кэннэ санаан кірдіххі, оччотоо±у ийэм этиитин итэ±эйиим миэхэ эмп тэIэ буолбут быґыылаа±а. Ол эрээри ийэм онон муIурдаммата±а:

- Тукаам, ити гынан баран ол эмчит нууччаI «сэбиргэхтэтэ сылдьыбытыI дуо», диэн ыйыппыта кырдьык. Олох кыґыл о±о эрдэххинэ эн, сэбиргэх анньар дьаIыттан ілі сыґан турардаахххын. Ол манныктан этэ, - диэн ийэм салгыы сэґэргии олорбута. - Биґиги ітіхпµтµгэр бэйэбит эрэ олордохпут дьыл, кыґын ахсынньы ыйга тіріібµтµI. Ол сыл бандьыыт сэриитэ турбута. Ґрэх ыалынан иккилии-µстµµ ыIыыр аттаах дьон ірі-таIнары сыбыытаґар буолан барбыттара. Ол икки ардыгар бытархан тымныы тµґэн турда±ына, «илин Куохаратаа±ы Кµндµл таIаратын дьиэтигэр «быраааттар бі±і мустубуттар µґµ. Бэрт сотору манан киирэн ар±аа ааґыахтаахтар. Сылдьыбыт сирдэрин аайыттан µчµгэй аттары, эдэр дьоннору барыларын кµµстэринэн кэриэтэ хомуйан илдьэ бараллар, іссі

сорох сирдэргэ дьону-сэргэни ілірін-іґірін бэркэ тμμрэйдиилләр μґμ, - диэн дьулаан сурах тар±аммыта. Онтон сотору буолаат, Айаакка о±онньор уда±ан кыыґа «бырааттарга кірμμ кірін биэрэ, илин Куохаралаабыт, бука бμгμн, сарсын манна киирэллэрэ буолуо диэн сμксμгμнэспиттэрэ.Ону истээт, айан суолун кытыытынаа±ы μрэх ыаллара, туора алаастарга, тыымпыларга кіґμтэлээн тэскилээн биэртэлээбиттэрэ.

Убайыl аах, Бμітμрдээх, Ньыаґар уолу кіміліґμннэрэн сμіґμлэрин иодьэ хоту Кμілэ μрэ±эр тахсыбыттара. Оттон орто убайыl Дьігμір, Бμітμрдээ±и кытта кэргэттэрин эрэ ыытан баран, бэйэтэ сμіґμлэрин манаан дьиэтигэр со±ото±ун хаалбыта. Mylар ол са±ана аатыран эрэр сμμрμк аттаа±а. Бэйэтэ да оччолорго саlардыы іріпкμім чилиэнэ буолан ірігійдіін эрэр кэмэ этэ. Ол иґин а±ата: - Сэрэн, тэскилээ. Саlа былаас киґитин, тутан ылан чокуйан да кэбистэхтэринэ кіlμллэрэ. Эбэтэр акын былдьаан илдьэ барыахтара, - диэн этэ сатаан кэбиспитэ да, туох да иґин истибэтэ±э:

- Туох буоллум диэн кинилэртэн куота, саґа сатыы сылдьыахтаахпыный? Мин кимиэхэ да куґа±аны оlорботох киґибин. Аппын да биэрэн ыытар санаа суох, - диэн кыккыраччы аккаастаан кэбиспит. Биґиги буолла±ына, эн кыраl бэрт буолан, хана да ыраатар кыахпыт суо±а. Ол курдук олордохпутуна биирдэ киэґээllи дьыбарга ити, мантан а±ыйах биэрэстэлээх, илиllи алааска олохтоох Айаакка диэн о±онньор ітi±μн диэки сыар±а тыаґа, ат тыбыырар, кистиир, ону кытта дьон аймалаґар саlалара ірі оргуйа тμспμтэ. Ону истээт, биґиги кутталбытыттан сμіґμлэрбитин хотоllо киллэрэн кыл тыыммытынан баайталаат, соно±оспутун кілμнэ охсоот, куула±а Намсахха олорон, улахан убайгар Наґаардаахха тэптэрбиппит. Дьэ ол тμμн эн сэбиргэхтэтэн хоммутуl.

Онон эрэ бμппэт, - диэн ийэм кэпсэээнин сал±аан барбыта, - сарсыныгар эрдэ туран о±онньор сμіґμлэрин кірі, аґата таарыйа ітi±μн, уолун чуlнуу баран иґэн, Атыыр Тириитин ортолоон эрдэ±инэ, арай биґиги Сыlаґалаахпыт ітi±μн диэкиттэн хаста да субуруччу саа тыаґа битирээбит. А±аl ыксаабыт: «Бу μлμгэри! Бандьыыттар тμікμттэр уолбар Дьігμіргэ таарыйан атын былдьаары гыммыттарын биэрбэккэ іллі±і», - диэн санаабыт да, соно±оґун тоlуу хаарынан туора тардан таґаараат, Балыктаахтыыр суол диэки ыстаннарбыт.

Онно тиийэн Сахсыр±а о±онньор уолаттарын аараттан Килээlкийи, онно олорор хас да дьону μлтμ сμпсμйэн туруортаан, саа-саадах булуналлар. Ити икки ардыгар кими эрэ ыытан Наґаары Намсахтан ыlыттаран а±алаллар.

Дьэ, ол курдук тэринэн, хаґыа да буолан бу манна Сыlаґалаахха ойутан кэлэн, аттарын аллараа Оромой μрμйэтин са±атыгар баайталаан баран тыанан, тоlуу хаарынан кэґэн киирэн, Дьігμір ітi±μн тігμрμктээн кэбиґэллэр. Итиэннэ далларынан, балбаа±ынан хаххаланан дьиэ±э олох чугаґыыллар. А±аl ампаар муннугар саґан, дьиэ аанын кыlаан туран хаґыытаабыт:

- Дьэ эрэ, бэрт дьон, хаспытын кырган бара±ыт, тахсыl эрэ, кэпсэтиэ±иl! А±ыйахтан а±ыйах охтуо, μгμстэн μгμс ілμі! – диэбит. Онуоха дьиэ иґиттэн:

- Дьиэлээх киґи то±о тахсыамый? Наадыйдаххытына, бэйэ±ит киирдэххит дии! – диэн хардарбыт.

- Хайдах-хайдах ба±айыный, Дьігμір куолаґыгар дылы буолан. Нохоо, Дьігμір! Тыыннаахххын дуо? – диэн о±онньор эмиэ хаґыытаабыт. Онуоха уола саатын туппутунан аанын іlійін туран:

- Хайа, бу о±онньор хайдах-хайдах буола сылдьарый? Хата киґини куттаата. Тμіґэйбит дуу, тугуй? – диэбит. Онуоха дьиэ иннинээ±и іріґілμμ кыстаммыт муус кэнниттэн Сахсыр±а уола Jндμрэй туран кэлбит:

- Чэ, оттон туруоххут дуо, уоллуу а±а ытыаласпытынан киирэн бардаххыт дии, - диэбитэ дэґэ-дэґэ, олох бу кэнникээllэ диэри кμлсэр буолаллара. Бу, а±аl о±онньор билигин мілтіібμтμн-ахсаабытын кірμмэ, урут арыый кыанар эрдэ±инэ оннук баламат майгылаах кμтμр этэ, - диэтэ ийэм.

- Ээ, оттон ол курдук хайдах эрэ, о±обун Дьігμірμ сиэтэхтэрэ диэн, абарбыта быґыытыйбыт ба±айы буолуом ээ, - диэн а±ам ийэм кэпсээнин былаґын тухары, биир эрэ этиини кыбыппыта.

- Пахай, онтукалара олох да таарыйбатахтар. Били Айааккалаахха хоммут бандьыыттар кμтμрдэр, бараары туран биэс-алта сааны бииргэ эґэн, чиэс биэрдибит дэспиттэр. Кэннэки ійдіітіххі, суолга тоґуйан ытыалыы сылдьыахтара диэн, суос бэриннэхтэрэ буолуо. Бэйэлэрэ да уонтан эрэ тахса сурахтаахтара…

- Дьэ, ол курдук, тоойуом, олох кыґыл о±о сылдьан сэбиргэхтэтэн ілі сыґан турардаахххын, - диэбитэ ийэм.